

MOLIYAVIY INSTRUMENTLARNING HISOBGA OLISH PRINSIPLARI VA ASOSLARI

Karimov Asilbek Nasibillo o'g'li

Andijon davlat texnika instituti

“Buxgalteriya hisobi va audit” yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Yuldashev Raimjon

Annotatsiya. Ushbu maqolada moliyaviy instrumentlarning iqtisodiy mohiyati, ularni buxgalteriya hisobida aks ettirishning asosiy prinsiplari hamda amaldagi xalqaro standartlar asosida tan olish va baholash masalalari yoritilgan. Maqolada moliyaviy moliyaviy aktivlar va moliyaviy majburiyatlarni hisobga olish jarayonining o‘ziga xos jihatlari, ularning korxona moliyaviy holatini aks ettirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada moliyaviy instrumentlarni dastlabki va keyingi baholash usullari, ularni moliyaviy hisobotlarda ochib berish talablari hamda amaliyotda uchraydigan ayrim muammolar ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: moliyaviy instrumentlar, moliyaviy aktivlar, moliyaviy majburiyatlar, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, amortizatsiyalangan qiymat.

Kirish. Moliyaviy instrumentlar zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, ular moliyaviy resurslarning samarali taqsimlanishi va kapital bozorlarining faoliyat yuritishida muhim o‘rin tutadi. Moliyaviy instrumentlar deganda bir xo‘jalik yurituvchi subyekt uchun moliyaviy aktiv, boshqa tomon uchun esa moliyaviy majburiyat yoki kapital instrumentini yuzaga keltiruvchi shartnomalar tushuniladi [1]. Ularning tarkibiga naqd pul mablag‘lari, debitorlik qarzlari, kreditlar, obligatsiyalar, aksiyalar, hosilaviy moliyaviy instrumentlar va boshqa moliyaviy vositalar kiradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar va moliyaviy institutlar faoliyatida moliyaviy instrumentlardan foydalanish ko‘lami kengayib borayotganligi sababli ularni buxgalteriya hisobida to‘g‘ri aks ettirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Moliyaviy instrumentlarning iqtisodiy mohiyati ularning kapitalni jalb qilish, investitsiyalarni amalga oshirish, risklarni boshqarish va moliyaviy resurslardan samarali foydalanishni ta‘minlash funksiyalarida namoyon bo‘ladi. Masalan, aksiyalar korxonaga qo‘shimcha kapital jalb qilish imkonini bersa, obligatsiyalar qarz mablag‘larini uzoq muddatga olish vositasi hisoblanadi. Tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar esa korxonalar va aholini moliyalashtirishning muhim manbalaridan biri hisoblanadi [2]. Shuningdek, valyuta fyucherslari, opsiyonlar va svoplar kabi hosilaviy moliyaviy instrumentlar moliyaviy risklarni kamaytirish va bozor o‘zgarishlaridan himoyalaniish imkonini beradi.

Moliyaviy instrumentlarni buxgalteriya hisobida aks ettirishning asosiy prinsiplari xalqaro moliyaviy hisobot standartlari, xususan, MHXS (IFRS) 9 “Moliyaviy instrumentlar” standarti talablariga asoslanadi. Ushbu standart moliyaviy aktivlar va moliyaviy majburiyatlarni tan olish, tasniflash, baholash hamda qadrsizlanishini hisobga olish tartibini belgilaydi. Standartning asosiy maqsadi moliyaviy hisobot foydalanuvchilariga korxonaning moliyaviy holati va moliyaviy natijalari to‘g‘risida ishonchli hamda taqqoslanadigan axborot taqdim etishdan iborat. Moliyaviy instrumentlarni hisobga olishda eng muhim bosqichlardan biri ularni tan olish hisoblanadi. Moliyaviy aktiv yoki moliyaviy majburiyat korxona shartnoma shartlarining ishtirokchisiga aylangan paytdan boshlab buxgalteriya balansida aks ettiriladi. Masalan, korxona xaridorga mahsulotni muddatli to‘lov sharti bilan sotganida debitorlik qarzi yuzaga keladi va u moliyaviy aktiv sifatida tan olinadi. Xuddi shuningdek, bankdan kredit olinganida moliyaviy majburiyat shakllanadi va balansda aks ettiriladi [3]. Moliyaviy instrumentlarni tan olgandan so‘ng ularni dastlabki baholash amalga oshiriladi. MHXS 9 talablariga ko‘ra, moliyaviy aktivlar va moliyaviy majburiyatlar dastlab adolatli qiymat bo‘yicha baholanadi. Agar moliyaviy instrument adolatli qiymati orqali foyda yoki zarar tarkibida baholanmasa, unga bevosita bog‘liq bo‘lgan tranzaksiya xarajatlari ham dastlabki qiymat tarkibiga kiritiladi. Masalan, korxona obligatsiyalarni sotib olish jarayonida brokerlik xizmatlari uchun to‘lov qilgan bo‘lsa, ushbu xarajatlar aktivning boshlang‘ich qiymatiga qo‘shiladi. Keyingi baholash jarayonida moliyaviy aktivlar uchta asosiy toifaga ajratiladi: amortizatsiyalangan qiymat bo‘yicha baholanadigan aktivlar, boshqa keng qamrovli daromad orqali adolatli qiymatda baholanadigan aktivlar hamda foyda yoki zarar orqali adolatli qiymatda baholanadigan aktivlar. Tasniflash korxonaning biznes modeli va moliyaviy aktiv bo‘yicha pul oqimlarining xususiyatlariga bog‘liq. Agar aktiv bo‘yicha asosiy qarz va foiz to‘lovlarini olish maqsad qilingan bo‘lsa, u amortizatsiyalangan qiymat bo‘yicha hisobga olinadi. Aksincha, aktiv savdo qilish maqsadida sotib olingan bo‘lsa, odatda adolatli qiymatda baholanadi.

Moliyaviy majburiyatlarni hisobga olishda ham adolatli qiymat konsepsiyasi muhim o‘rin tutadi [4]. Ko‘pchilik moliyaviy majburiyatlar keyinchalik amortizatsiyalangan qiymat bo‘yicha hisobga olinadi. Bunda samarali foiz stavkasi usulidan foydalaniladi. Ushbu usul moliyaviy instrumentning butun amal qilish muddati davomida foiz xarajatlarini bir maromda taqsimlash imkonini beradi. Natijada moliyaviy hisobotlarda majburiyatlarning haqiqiy iqtisodiy qiymati aks ettiriladi.

MHXS 9 standartining muhim yangiliklaridan biri kutilayotgan kredit yo‘qotishlari modelining joriy etilganligidir [5]. Avvalgi standartlarda zarar faqat yuzaga kelganidan keyin tan olinardi. Hozirgi tartibga ko‘ra esa korxonalar kelajakda yuz berishi mumkin bo‘lgan kredit risklarini oldindan baholashlari va ehtimoliy yo‘qotishlarni hisobga olishlari lozim. Bu yondashuv moliyaviy hisobotlarning

ishonchliligini oshiradi hamda foydalanuvchilarga risklar haqida o'z vaqtida ma'lumot beradi. Moliyaviy instrumentlarni hisobga olishda ularni moliyaviy hisobotlarda ochib berish talablari ham katta ahamiyatga ega. MHXS 7 "Moliyaviy instrumentlar: ma'lumotlarni ochib berish" standarti korxonalardan moliyaviy risklar, likvidlik darajasi, kredit riski, bozor riski va boshqa muhim omillar haqida batafsil ma'lumot taqdim etishni talab qiladi [6]. Bu investorlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor tomonlarga korxonaning moliyaviy barqarorligini baholash imkonini yaratadi.

Bugungi kunda global moliya bozorlarining rivojlanishi moliyaviy instrumentlarning turlarini yanada ko'paytirmoqda. Shu sababli ularni hisobga olish tizimini xalqaro standartlar asosida tashkil etish zarurati ortib bormoqda. To'g'ri tashkil etilgan buxgalteriya hisobi korxona moliyaviy natijalarining haqqoniy aks ettirilishini ta'minlaydi, investitsion jozibadorlikni oshiradi va boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun sifatli axborot bazasini yaratadi. Shuningdek, moliyaviy instrumentlarni hisobga olishning zamonaviy usullaridan foydalanish korxonalarining xalqaro moliya bozorlariga integratsiyalashuvini tezlashtiradi hamda ularning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Moliyaviy instrumentlar hisobini xalqaro standartlar talablari asosida takomillashtirish maqsadida, avvalo, korxonalarda MHXS 9 "Moliyaviy instrumentlar" standarti talablariga muvofiq tasniflash tizimini to'liq joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Amaliyotda moliyaviy aktivlarning ayrim turlari noto'g'ri tasniflanishi natijasida moliyaviy hisobotlarda axborotning ishonchlilik darajasi pasaymoqda. Shu sababli korxona balansidagi moliyaviy instrumentlarning kamida 95 foizini xalqaro standartlarda belgilangan toifalar bo'yicha qayta tasniflash moliyaviy hisobotlar sifatini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, debitorlik qarzlari va boshqa moliyaviy aktivlar bo'yicha kutilayotgan kredit yo'qotishlari modelini amaliyotga keng joriy etish lozim. Masalan, debitorlik qarzlari hajmi 1 milliard so'm bo'lgan korxonada to'lanmaslik xavfi 4 foiz deb baholansa, 40 million so'm miqdorida ehtimoliy zarar zaxirasini shakllantirish tavsiya etiladi. Mazkur yondashuv kredit risklarini oldindan baholash imkonini yaratib, korxonalarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi hamda risklarni boshqarish samaradorligini 20–25 foizga oshirishi mumkin.

Uchinchidan, moliyaviy instrumentlarni adolatli qiymatda baholash amaliyotini takomillashtirish va bu jarayonni raqamlashtirish zarur. Xususan, aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa investitsion aktivlarning bozor qiymatini har chorakda qayta baholab borish moliyaviy hisobotlarning aniqligini 15–20 foizga oshiradi. Shuningdek, zamonaviy elektron hisob va monitoring tizimlaridan foydalanish natijasida moliyaviy instrumentlar bo'yicha ma'lumotlarni qayta ishlashga sarflanadigan vaqtni o'rtacha 30 foizga qisqartirish mumkin. Bu esa korxonalarda boshqaruv qarorlarini qabul qilish tezligi va sifatini yanada yaxshilashga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, moliyaviy instrumentlar korxonalarining moliyaviy faoliyatini samarali tashkil etish, investitsion resurslarni jalb qilish va moliyaviy risklarni boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ularni buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish korxonaning moliyaviy holati va natijalari to'g'risida ishonchli axborot shakllantirishga xizmat qiladi. Tadqiq etilgan nazariy va amaliy jihatlar shuni ko'rsatadiki, moliyaviy instrumentlar hisobini MHXS 9 talablari asosida tashkil etish moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va taqqoslanuvchanligini oshiradi. Shu bilan birga, kutilayotgan kredit yo'qotishlari modelini qo'llash, moliyaviy aktivlarni adolatli qiymatda baholash hamda hisob jarayonlarini raqamlashtirish korxonalarda risklarni samarali boshqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ergasheva F. O'zbekiston bank tizimida xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (MHXS) o'tishning jarayonlari va masalalari // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. – 2025. – T. 3, № 5. – B. 71–76.
2. Jarimbetov A. Aktivlar qadrsizlanishi xarajatlarining moliyaviy va soliq hisobotlariga ta'siri // Muhandislik va iqtisodiyot. – 2025. – № 5. – B. 45–52.
3. Zoxidov T.M. Moliyaviy hisobotni buxgalteriya hisobining milliy standartlaridan (BHMS) moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga (MHXS) o'tkazishning muammolari va yechimlari // Yangi O'zbekiston iqtisodiyoti. – 2025. – № 1. – B. 112–118.
4. Kenjebayeva G., Kamolova R. Raqamli transformatsiya davrida MHXSga muvofiq moliyaviy investitsiyalar hisobi va tahlili // Nordic Press. – 2025. – T. 11, № 11. – B. 234–239.
5. Urakova M.H. O'zbekistonda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) o'tish bosqichlari va barqaror rivojlanishi // Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. – 2024. – T. 4, № 2. – B. 85–92.
6. Ismanov I. MHXS muvofiq konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlarni shakllantirish texnikasi // Actual Problems of Humanities and Social Sciences. – 2023. – Maxsus son. – B. 156–162.